

УДК 32.019.5:81'27-115

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДИСКУРСУ НЕДЕМОКРАТИЧНИХ ТА ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Соломія Кривенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки,
вул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: ssolowka@gmail.com*

Розкрито структуру політичного дискурсу, що становить сукупність таких елементів: адресанта, адресата, самого повідомлення як тексту та контексту, куди вписана комунікативна дія. Визначено структурні елементи і проаналізовано контекст як єдність моральної та формальної площини й повідомлення як міф зі специфічними особливостями в демократичному і недемократичному режимах.

Ключові слова: політичний дискурс, семантика дискурсу, риторика, рівні риторики, контекст дискурсу.

Порівняння демократичного та тоталітарного режимів з огляду на дискурсивну практику є дуже актуальним. Систематизуючи дослідження політичного дискурсу, ми поділили його на елементи: адресант (той, хто говорить) – повідомлення (те, що говорять) – адресат (той, хто слухає) – контекст, куди вписана комунікативна практика. Кожен з елементів необхідний і самостійний, хоча й перебуває в постійному зв'язку з іншими. Контекст – це культурні особливості населення, політичний режим, безпосередні умови мовлення. Адресант (автор) має для нас значення лише як стиль, жанр мовної взаємодії (твору, слова, речення), основна мета котрого – задіяння слухача (в процесі дослідження ми дійшли висновку: науковість – стиль кожного політичного дискурсу, але в демократичних режимах – це науковість «канонізована», недемократичних – науковість «творча»). Адресат (Зразковий Читач – для У. Еко) – це текстуально встановлена низка щасливих умов, з якими стикаємося, щоб повністю активізувати текст [6, с. 33] (у демократичному режимі адресатом постає народ (наголошена культурна спадкоємність), тоталітарному – маса, радикально налаштована на зміну реальності).

Ми маємо на меті в цій статті найповніше розкрити суть «контексту» та «повідомлення» як семантичних елементів політичного дискурсу.

Контекст політичної комунікативної дії розглянемо в двох площинах – формальній і моральній. Формальна чи, доцільніше сказати, етична площина семантики політичного режиму визначається нормативною базою політичного режиму, його усталеними звичаями та механізмами комунікації. Моральна є тією психологічною опорою режиму, що забезпечує йому необхідний рівень легітимності (береться до уваги рівень політичної культури, цінності тих, хто не перебуває при владі). Для аналізу моральної ми використовуємо наукову розвідку А. Карася. Він,

досліджуючи творчість А. Шопенгауера, доходить висновку: людським життям керують дві основні здатності – егоїзм та співчуття. Егоїзм є природою людини – особистість прагне протистояти світові з метою власного виживання. На противагу цій рисі, співчуття – це безкорисливе вміння особисто пережити страждання інших людей. Егоїзм – контроль тіла, співчуття – відсутність такого контролю [7, с.25]. На думку вченого, кожна з цих рис може набувати характеру домінуючої. «Власне співчуття є такою формою взаємодії, – зазначає У. Еко, – за якої задіюються емоції, і це призводить до бажання комусь розказати про події, що сталися. А це в свою чергу зумовлює відповідну модель поведінки» [6, с. 25]. Так, можна стверджувати, що демократичний режим прагне узаконити співчуття, натомість тоталітарні держави знаходять свою опору на вродженому егоїзмі людини.

Розглядає проблему моральності й Х. Арндт. Вона зазначає: тоталітарні режими в Німеччині й Радянському Союзі ґрунтувалися не на моралі, а на її запереченні. «У привабливості зла та злочину для менталітету черні немає нічого нового. Завжди було істиною, що юрба зустріне акти насильства захопленим зауваженням: може, це й підло, проте спритно» [2, с. 356].

Для аналізу формальної площини дискурсу політичного режиму ми звертаємося до дослідження Р. Андерсона та П. Рікера. Так, Р. Андерсон відстоює думку, що головною ознакою демократичного режиму є ведення політики мовою простого населення, мовою більшості. Він констатує: в недемократичних режимах політики насамперед вводили певну «заплутаність» у свої виступи; семантичні елементи в них подвоєні або наголошенні, але цілковито заради стилю, щоб розрізнити елітну мову від повсякденного мовлення [1, с. 41]. У такій манері крайньої «витіюватості», стверджує вчений, представники недемократичних режимів також утримувалися від певних граматичних або лексичних знахідок, характерних для місцевої мови [1, с. 41]. За приклад ускладнення мови в диктаторських чи династичних режимах Р. Андерсон наводить декілька речень: «ЦК нашої партії та уряд щоденно зайняті проблемами повнішого задоволення зростаючого попиту і вимог населення»; «Націонал-соціалістичний світогляд тепер потребує уможливити для всіх товаришів з народу прийняття розуміння єдності, а також – в сенсі духовної поваги – прибратися у звання задля досягнення спільної мети» [1, с. 41].

Отже, для Р. Андерсона основним критерієм розмежування демократичного та недемократичного дискурсів є семантичні особливості співвідношення мови місцевого населення до тієї мови, якою розмовляють можновладці, що виявляється у ригідності (твердості) мови для недемократичного режиму та її гнучкості для демократичного.

Така думка перегукується з доробком П. Лафарга. Науковець аналізував історію французької мови до та після Великої французької революції 1789 р. Дослідження відбувалися на основі порівняння різних видань Словника, який у той час видавала Академія. У Словник укладники до 1798 р. вносили слова, котрими мали б послуговуватися дворяни. «Мова дворян, так само як і ввічливість їхньої поведінки, церемонний етикет і навіть манера їсти і поводитися за столом наче стіною відгородила їх від інших класів» [10, с. 21].

У виступі на похороні в Сухумі 23 березня 1925 р. Л. Троцький виголосив такі слова: «Біда, коли пролетаріат і селянство починають говорити різними мовами.

Удвічі більша біда, якщо різні політичні мови збігаються з різними національними мовами. Тоді постає небезпека вавилонського збіговиська!» [14].

Отже, країна, де мова більшості зазнає утисків, не може вважатися демократичною, оскільки не визнає рівності населення й намагається запобігти всілякими змінам у відносинах «аристократ – третій клас», що має наслідком дихотомію: «правильна мова – неправильна мова». Прийняття мови в її динамічності, а не в статичності є ознакою демократичності режиму, оскільки різні модифікації слів не трактують як відхилення від «правильної мови».

Дослідження політичного дискурсу виявляє себе в риторичній формі функціонування політичної мови, за П. Рікером, постає саме на рівні риторичності – такий рівень аргументації, що перебуває між строгим доказом і оманливою маніпуляцією [11, с. 174]. Учений запропонував розглядати політичну риторичність демократичного режиму в такий спосіб: на рівні політичного обговорення з притаманною йому конфліктністю; на рівні дискусій про наміри «доброго» уряду; на рівні цінностей, де «добрий» уряд співвідноситься з «добрим життям» [11, с. 174].

Перший рівень передбачає публічність політичних дебатів. П. Рікер зауважує: в сучасних західних демократіях політична мова найкраще функціонує саме як мова, що бере участь у політичних зіткненнях і сприяє виробленню спільного рішення [11, с. 174].

На другому рівні відбувається обговорення різних аспектів таких ключових слів, як «безпека», «процвітання», «рівність», котрі й стають критеріями оцінки «доброго» уряду. «Їх функціонування полягає в тому, щоб виправдати не обов'язок жити в державі загалом, а ту перевагу, яка надається одній з форм Держави, одній конституції...» [11, с. 177]. Отже, ця риторика є водночас конфліктною й консенсуальною, що означає її надзвичайну вразливість [11, с. 176]. Ця вразливість політичної мови виявляється на всіх її рівнях і зумовлює схильність до софістичного вжитку риторичності, оскільки політична мова є риторикою не через свої недоліки, а за своєю суттю [11, с. 184].

На третьому рівні (в основному, на думку П. Рікера) здійснюється риторика стосовно цінностей, котрі покладені в основу людської природи та за певних умов починають трактуватися як соціальні. Такий рівень продовжує дискусію «про наміри доброго уряду», перейшовши у площину «наміри доброго життя», тобто – «яким чином певний уряд може забезпечити нам реалізацію власного призначення?» Цьому типу дискурсу притаманне поєднання похвали з оплакуванням [11, с. 181]. Людина тішиться своїм достатком, однак сумує за природністю; вона отримала автономію, проте стала самотньою. На цьому рівні завжди приховане джерело розвитку кризи легітимності режиму.

Описані рівні риторичності притаманні демократичному режимові, але не тоталітарному. За умов недемократичного правління відсутня конкуренція, тому відсутнє й публічне конфліктно-консенсусне обговорення різних альтернатив. У зв'язку з цим немає першого рівня риторичності. Криза легітимності зі своїм джерелом – невизначеності, роздвоєності людського сприйняття власної особи в світі (тобто дискусії стосовно свого призначення) є задоволенням, яке тоталітаризм не може собі дозволити.

Отже, в недемократичному режимі риторика має місце, проте лише на другому рівні, що зводиться до переконання людей у наявності незаперечних переваг

життя в певній країні. Інші дискусії уряд намагається компенсувати, причому сам диктує, що повинні всі відчувати та думати.

Х. Арендт наголошує: демократія як форма правління опирається не на більшість (так прийнято вважати), а на меншість (саме меншість є рушійною силою демократії), натомість тоталітарний режим – на закономірності поведінки мас. «[Тоталітарні] рухи показали, що політично нейтральні та байдужі маси легко можуть стати більшістю в демократично керованій країні і що демократія функціонувала тільки за правилами, які активно визнавала лише меншість. Друга демократична ілюзія, спростована тоталітарними рухами, була пов'язана з тим, що ці політично байдужі маси начебто не відіграють жодної ролі, що вони справді нейтральні й утворюють не більш ніж невиразне, відстале тло для політичного життя нації» [2, с. 361].

У зв'язку з цим контекст функціонування політичного дискурсу пов'язаний з чинниками морального та формального (чи етичного) характеру, котрі взаємозумовлені й узаємозв'язані, адже, на думку П. Рікера, мораль – це те, що надає сенсу етиці.

Другим семантичним елементом політичного дискурсу, на якому би хотілося зосередити увагу, є повідомлення. Згідно з концепцією Р. Барта міф – це твердження, що не відповідає дійсності або замінює її на інше уявлення. Міфом, стверджує вчений, є не лише ті повідомлення, котрі реалізуються виробником стосовно власної праці. Оскільки ми не можемо знати все про те, що діється у владних колах, а політики зазвичай не є безпосередніми виконавцями задекларованих функцій, то політичний дискурс ми ототожнюємо з міфом. Р. Барт визначає міф як вторинну (конотативну) систему словесного повідомлення, що паразитує на первинних (денотативних) структурах [15, с. 145].

На прикладі виступів Й. Сталіна та Л. Троцького, А. Гітлера, Б. Муссоліні як тоталітарних правителів, а також промов Перікла, Ф. Рузвельта, В. Черчілля як представників демократичного режиму можемо стверджувати наступне.

Тоталітарні керівники держав не використовують риторичні фігури, апелюючи переважно конкретними термінами, а коли й застосовують абстракти («свобода»), то зразу ж чітко їх тлумачать. Важливим для них є використання неологізмів, на чому наголошував і Р. Барт: «Ця нестійкість [тоталітарного режиму] спонукає міфолога вдаватися до особливої термінології... йдеться про неологізми» [4]. Х. Арендт зазначає: «Для тоталітарних рухів загалом і для слави їхніх вождів зокрема немає нічого характернішого за разючий поспіх, з яким їх забувають, і разючу легкість, з якою їх змінюють» [2, с. 354]. Історична «випадковість» та мінливість тоталітарного режиму зумовлюють створення не таких слів, котрі можемо знайти в словнику, а таких, котрі би відповідали необхідним умовам і переважно означали певні ефемерні концепти. Р. Барт наводить для прикладу слово «китайщина» [4], що починає використовуватися для позначення китайських виробів і, в принципі, не відображає позитивного ставлення до такого явища. «Неологізми для позначення нових понять ніколи не довільні: вони створюються на основі цілком осмислених пропорційних відносин» [4], і це забезпечує їм швидке засвоєння в свідомості соціуму.

На думку Е. Кассіра, словник сучасної німецької мови, що перераховує усі слова нацистського режиму, виявився непридатним для перекладу англійською

мовою – причиною цьому була емоційна атмосфера, в якій він функціонував і яку неможливо дослівно перекласти іноземною мовою. Учений наводить такий приклад неологізму: різке розмежування слів «Siegfriede» і «Siegerfriede», де перше означало «мир завдяки перемозі Німеччини», а друге – «мир, умови котрого продикують вороги Німеччини» [8]. Така, начебто незначна, зміна навіть одного звука дає змогу домогтися бажаної зміни свідомості людей. «У цих словах ми відчуваємо всю гаму руйнівних людських пристрастей – ненависть, злість, шаленство, зверхність, зневагу і самовпевненість» [8].

У Німеччині періоду Гітлера використовувалася велика кількість гучних іноземних слів для науковості й солідності: «гарант» замість «доручитель», «дифамація» замість «безслав'я». Це лякає більше, тим паче, що не кожне слово зрозуміле – тоді враження ще підсилюються [5].

З промови представника будь-якого режиму доходимо висновку про цінності соціуму загалом. Демократичний режим частіше оперує словами, котрі мають абстрактне значення («творчість», «істина»), а тоталітарний намагається надати абстрактного значення словам, які не є такими за суттю. Х. Арендт констатує, що масам властива «цілковита відсутність особистої зацікавленості», «цінічна чи знуджена байдужість перед лицем смерті чи інших особистих катастроф», «пристрасна прихильність до найабстрактніших понять як дороговказу в житті й загальне презирство навіть до найочевидніших правил здорового глузду» [2, с.366]. Це засвідчує, що демократичний і недемократичний режими оперують абстрактними словами, але міфологізації в недемократичному режимі підлягають «приземленіші» поняття.

Любов до абстрактних понять у різних державах виявляється по-різному. Р. Барт для порівняння вводить поняття «міф праворуч» та «міф ліворуч». Він акцентує на бідності мовного арсеналу «ліворуч» порівняно з «правим» («буржуазним»). «Передусім міфологізації [ліворуч] піддаються лише окремі об'єкти, одиниці, лише деякі політичні поняття» [4]. У «лівому» суспільстві немає міфів стосовно приготування їжі, театру і под. Вони мають ситуативний і тимчасовий характер, що значно обмежує час, упродовж котрого вони можуть збагачуватися. Ще один важливий нюанс тоталітарних міфів – бідність мови, оскільки вони поширюються з розрахунком «на всіх пригноблених» [4], зумовлюючи їхню примітивність, бо мова пригноблених «реальна, як мова лісоруба, це транзитивна мова, вона майже нездатна брехати; адже брехня – це багатство, ним можна користуватися, коли є запас істин, форм» [4]. «Насправді, що може бути сухішим, аніж сталінський міф? У ньому відсутня всіляка винахідливість, використання його вражає своєю незграбністю, це означає, що міф (чия форма безмежно багата в буржуазній міфології) абсолютно не варіюється, все зводиться до безконечно одноманітних скарг» [4]. Буржуазні ж міфи демократичні, «блискучі, відгодовані, балакучі та здатні породжувати все нові міфи» [4]. Це, за Р. Бартом, підтверджує думку: тоталітарні міфи прагнуть змінити світ, а демократичні – його увіковічнити.

Важливим для конотаційності політичного дискурсу є використання синонімів, які в «обережній» формі підсилюють емоції та враження адресата. Для прикладу, візьмемо слова «правління» і «врядування» [1, с. 40]. «Правління» походить від латинського «regula» (від нього й «ригідність»), що означає «правильно», «прямий», а врядування – від грецького «kybernetikos» – керування кораблем з чітко вираженим

значенням здатності відхилятися від прямої лінії, асоційованої з недемократичним режимом, – термін походить від слова «прямий» і майже не придатний для демократії [1, с. 40]. Так, Ф. Рузвельт в інавгураційній промові використовував термін «керівництво» [13], а Й. Сталін у передвоєнному зверненні — «правління».

Відрізняється також у режимах і характер звертання до власного минулого: для демократичного дискурсу воно обов'язкове, власна міць колись стає доказом майбутніх звершень, минулі здобутки – предметом гордості, а тоталітарний режим, звертаючись до маси, намагається знівельювати всі історичні надбання.

Евфемізми посідають гідне місце в політичній риторичі. Прагнення сховати сенс явищ простежується у таких позначеннях, як воїни-інтернаціоналісти (про радянських солдатів в Афганістані 1979–1990 рр.), «дружня допомога братньому афганському народу», «обмежений контингент військ на території цього ж Афганістану» (скажімо, використання прямиших номінацій – «агресія», «окупація», «окупанти» в радіопередачах Бі-бі-сі, «Голосу Америки», радіостанції «Свобода») [9].

У своїй практиці евфемізми застосовують не лише тоталітарні режими. Сучасні демократії, де до відповідальності можуть притягнути за «політично некоректне» висловлювання – яскравий приклад поширення практики використання евфемізмів.

Будь-які мовні звороти, всі повідомлення-міфи мають єдину мету: переконати в чомусь адресата. Аргументація переконання – широке поле для досліджень на перетині психології, лінгвістики, політології. Вона охоплює гумористичні й трагічні жанри в політиці, задіює емоції, а інколи опирається на раціональне обґрунтування. Гумористичний стиль дискурсу, наприклад, створює враження легкості та невимушеності, покликаний активізувати установку на висміювання когось або чогось, а трагізмові характерний піднесений і драматичний настрій, що створює враження недоторканності теми, особи чи події.

Отже, повідомлення звучать у різних політичних режимах, але відрізняються рівнем абстрактності понять, котрими вони оперують, значенням минулого, якого надають політичні актори власним діям на певний час. Однак, попри те, вони мають спільні риси, що дає змогу дослідити загальні закономірності функціонування політичного дискурсу в різних режимах та порівнювати їх.

Список використаної літератури

1. *Андерсон Р.* Дискурсивне походження диктатури і демократії / Р. Андерсон ; пер. з англ. А. Карась // *Універсум* : журн. політології, футурології, економіки, науки та культури. – 2003. – № 7–10. – С. 39–42.
2. *Арендт Х.* Джерела тоталітаризму / Х. Арендт ; пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
3. *Барт Р.* Смерть автора / Р. Барт [Електронний ресурс]. // *Избранные работы. Семиотика. Поэтика.* – Режим доступа : <http://www.philology.ru/literature1/barthes-94e.htm>.
4. *Барт Р.* Миф сегодня / Р. Барт [Електронний ресурс]. // *Избранные работы. Семиотика. Поэтика.* – Режим доступа : <http://lib.ru/CULTURE/BART/barthes.txt>
5. *Вовк А.* Політичний міт / А. Вовк [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ji.lviv.ua/n30texts/vovk.htm>.

6. *Еко У.* Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Еко ; пер. з англ. М. Гірняк. – Л. : Літопис, 2004. – 382 с.
7. *Карась А.* Апорія егоїстичної і моральної мотивації поведінки у призмі семіотичної інтерпретації / А. Карась // Двадцять третя наукова сесія наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (27.02 – 31.03.2012). – Л. : [б. в.], 2012. – 90 с.
8. *Кассирер Э.* Техника современных политических мифов / Э. Кассирер // Філософія політики : хрестоматія: у 4 т. / авт.-упоряд. В. П. Андрущенко. – К. : Знання України, 2003. – Т. 3. – 407 с.
9. *Крысин Л.* Эвфемизмы в современной русской речи / Л. Крысин [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philology.ru/linguistics2/krysin-94.htm>
10. *Лафарг П.* Язык и революция. Французский язык до и после революции (очерки происхождения современной буржуазии) / П. Лафарг ; пер. с франц. Т. Фалькович и Е. Шишмаревой. – М., Л. : «Academia», 1930. – 75 с.
11. *Рікер П.* Мова політики і риторики / П. Рікер ; пер. О. Сирцової // Навколо політики / упоряд. К. Сігов. – К. : Дух і літера, 1995. – 334 с.
12. *Рікер П.* Толерантність, нетолерантність, неприйнятне / П. Рікер; пер. В. Андрушка // Навколо політики / упоряд. К. Сігов. – К. : Дух і літера, 1995. – 334 с.
13. *Рузвельт Ф.* Инаугурационная речь / Ф. Рузвельт [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://tinyurl.com/blwnsf8>
14. *Троцкий Л.* Памяти Мясникова, Могилевского и Атарбекова: речь на траурном заседании в Сухуми 23 марта 1925 г. / Л. Троцкий [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://tinyurl.com/d63o7cp>.
15. *Флад К.* Политический миф: теоретическое исследование / К. Флад ; пер. с англ. А. Георгиева. – М. : Прогресс-традиция, 2004. – 263 с.

Стаття надійшла до редколегії 20.04.2013

Прийнята до друку 22.05.2013

COMPARATIVE ANALYSIS OF DISCOURSE UNDEMOCRATIC AND DEMOCRATIC REGIMES

Solomia Krivenko

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of philosophy, department of theory and history of political science
Universytetska st., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: ssolowka@gmail.com*

The article revealing the structure of political discourse, which is a set of elements: sender, recipient of the message as text and context, which is inscribed communicative action. The structural elements of the context and analyzed as a unity of moral and formal plane and message as a myth with its specific features in a democratic and undemocratic regimes.

Key words: political discourse, semantics, discourse, rhetoric, the level of rhetoric, discourse context.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДИСКУРСА НЕДЕМОКРАТИЧЕСКИХ И ДЕМОКРАТИЧЕСКИХ РЕЖИМОВ

Соломия Кривенко

*Львовский национальный университет им. Ивана Франко,
философский факультет, кафедра теории и истории
политической науки,
ул. Университетская, 1, 79000, Львов, Украина
e-mail: ssolowka@gmail.com*

Раскрывается структура политического дискурса, представляющего совокупность следующих элементов: адресанта, адресата, самого сообщения в виде текста и контекста, в который вписано коммуникативное действие. Определяются структурные элементы и анализируется контекст как единство нравственной и формальной плоскости и сообщения как миф со своими специфическими особенностями в демократическом и недемократическом режимах.

Ключевые слова: политический дискурс, семантика дискурса, риторика, уровни риторики, контекст дискурса.